izvorni znanstveni članak / original scientific article
DOI: 10.61305/2303-7008.2023.11.2.71

Received:10.09.2023.
Accepted:14.10.2023.

ANARHIZAM, RELIGIJA I ISLAM

Hrvoje JURIĆ

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
hjuric@yahoo.com

ABSTRACT

Uobičajeno je mnijenje da su religije potpuno „zaključane“ za poglede, ideje, teorije i prakse ljevičarske, antiautoritarne, emancipatorske, progresivne i revolucionarne orijentacije – kao što su marksizam i anarhizam – jer su, smatra se, religije u svojoj srži konzervativne, reakcionarne i autoritarne. Međutim, postoje brojni primjeri plodotvornih susreta religije sa spomenutim pristupima, gdje se, uz kršćansku „teologiju oslobođenja“, koja uvelike počiva na marksistički orijentiranoj socijalnoj kritici, te „kršćanski anarhizam“, može govoriti i o sličnim tendencijama u islamu kao što je „islamski anarhizam“.

ANARCHISM, RELIGION AND ISLAM

It is a common opinion that religions are completely “locked” to views, ideas, theories and practices of leftist, anti-authoritarian, emancipatory, progressive and revolutionary orientation – such as Marxism and anarchism – because, it is believed, religions are at their core conservative, reactionary and authoritarian. However, there are numerous examples of fruitful encounters between religion and the mentioned approaches, whereby, along with Christian “liberation theology”, which is largely based on Marxist-oriented social criticism, and “Christian anarchism”, we can also talk about similar tendencies in Islam such as “Islamic anarchism”.

Uobičajeno je mnijenje da su religije potpuno „zaključane“ za poglede, ideje, teorije i prakse ljevičarske, antiautoritarne, emancipatorske, progresivne i revolucionarne orijentacije – kao što su marksizam i anarhizam – jer su, smatra se, religije u svojoj srži konzervativne, reakcionarne i autoritarne. Međutim, postoje brojni primjeri plodotvornih susreta religije sa spomenutim pristupima. U ovom članku ograničit ćemo se na odnos *anarhizma* i *religije* te se, u tom kontekstu, osvrnuti na *islam* kao jednu od (brojnošću pripadnika) najvećih te (povijesno, kulturno i socijalno-politički) najutjecajnijih religija.

Anarhizam

Anarhizam bi se ponajprije moglo odrediti kao *radikalnu teoriju i praksu slobode*, a time i kao stalnu provokaciju u promišljanju izvorâ i mogućnostî ozbiljenja ljudske slobode u raznim oblicima ljudskoga zajedništva, kao i u odnosu ljudi spram ne-ljudskih bića i prirode.

Ono što je specifično za anarhizam – premda on nije ni prvi, ni jedini koji zastupa takav nazor, ali je u tom pogledu vjerojatno najradikalniji – jest da je on ekstremno skeptičan prema *državi* i *kapitalu*, kao i svim drugim instancijama, institucijama i sistemima koje se bespogovorno i nekritički prihvaća kao autoritete, skupa s njihovim autoritarnim, tlačiteljskim hijerarhijama i odgovarajućim principom moći, dakle, moći koja, odcijepljena od slobode i odgovornosti, svršava u manje ili više brutalnom nasilju manjeg ili većeg opsega.

U svojoj famoznoj definiciji anarhizma, napisanoj 1910. godine za deveto izdanje *Encyclopaedia Britannica*, jedan od rodonačelnika anarhizma, ruski geograf, socijalni teoretičar i politički aktivist Pjotr Kropotkin rekao je da je *anarhizam* „ime dano principu ili teoriji života i ponašanja, prema kojoj je društvo zamišljeno bez vlasti, tako da se sklad u takvom društvu ne postiže podčinjavanjem zakonu ili poslušnošću bilo kojem autoritetu, nego slobodnim sporazumima zaključenim između različitih skupina, koje se, teritorijalno i profesionalno, slobodno konstituiraju radi proizvodnje i potrošnje, kao i radi zadovoljenja beskrajne raznolikosti potreba i težnji civiliziranoga bića“.[1]

1 Peter Kropotkin, „‘Anarchism’, from *The Encyclopaedia Britannica*“, u: Peter Kropotkin, *The Conquest of Bread and Other Writings*, Cambridge: Cambridge Univer-

Pojam „anarhizam“ potječe, dakako, od pojma „anarhija“, a *anarhija* se obično prevodi kao *bezvlašće* ili *bezvlađe* (od grčke riječi „arhe“, što znači *počelo*, *načelo*, *princip*, a u izvedenom obliku i *vlast* ili *vladavina*, te grčkoga prefiksa „a-“ ili „an-“, što je negacija riječi koja uz njega stoji), uz indikaciju da se radi o takvom ustroju ljudskih zajednica i društava koji bi trebao biti „samonikao“ te je anti-institucionalno, anti-autoritarno i anti-hijerarhijski zamišljen.

No, osim što se *anarhizam* u uvriježenim predodžbama povezuje s terorizmom i nasiljem različitih radikala i fanatika, *anarhija* se kao pojam najčešće se koristi kao sinonim za nered, kaos ili neku prijeteću ili već nastalu katastrofu, kataklizmu. Slijedeći shvaćanja anarhije, koja su iznosili i obrazlagali ključni teoretičari anarhizma i koje je neprestance dominantno unutar anarhizma kao teorijskog i društveno-političkog pokreta, shvaćanje anarhije kao nereda treba već u startu rezolutno odbiti kao neinformirano i reducirano, nerijetko manipulativno i zlonamjerno, a naposljetku i pogrešno, jer *anarhija* se, u naznačenim anarhističkim shvaćanjima, nipošto ne smije izjednačavati s kaosom, kao ni sa zagovaranjem i upotrebom nasilja bilo koje vrste.

Kao što je sugerirao Pierre-Joseph Proudhon – također jedan od rodonačelnika anarhizma – anarhija nije nered, nego samo drugačija vrsta reda, drugačije dimenzioniranje okvira za kompleksne međuljudske odnose i drugačije postavljanje osnove za njih. Anarhija je, kaže Proudhon, „red bez moći“ jer „kao što čovjek traži pravednost u jednakosti, tako društvo traži red u anarhiji“,[2] odnosno „najviše savršenstvo društvo nalazi u jedinstvu reda s anarhijom“.[3]

Anarhijska ideja[4] u prvome redu podrazumijeva *radikalno i permanentno propitivanje* postojećeg nezadovoljavajućeg stanja i u njemu prisutnih odnosa te zahtjev za njihovom *radikalnom i bitnom*

---

sity Press, 1995., str. 233.

2 Pierre-Joseph Proudhon, *What Is Property?*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002., str. 209.

3 Ibid., str. 216.

4 O tome je autor ovog priloga ekstenzivnije pisao u članku „Anarhija u školi“ i nekim drugim člancima u knjizi: Hrvoje Jurić, *Iskušenja humanizma: drugo, dopunjeno izdanje* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2023.), te se na to oslanja u ovom poglavlju rada.

promjenom. U drugom koraku, da podcrtamo prethodno rečeno, ideja i praksa *anarhije* izravno se suprotstavlja ideji i praksi *hijerarhije* te autoritetima i strukturama koji se formiraju u skladu s time, na svim razinama, od personalnih međuljudskih odnosa i obitelji do kompleksnijih društvenih mreža i države. Postojeće hijerarhijske strukture, prema tom anarhijsko-anarhističkom pogledu, treba destabilizirati, ali prije toga one moraju biti raskrinkane, odnosno prethodno treba pokazati da su one povijesni konstrukt koji, u najmanju ruku, ne smije biti samorazumljiv i neupitan, kao što takav ne smije biti nijedan samoproglašeni ili po inerciji proglašeni autoritet. Dakle, iz anarhijske perspektive, bilo koji hijerarhijski obrazac i institucije koje su formirane u skladu s njime *jednom* su nastali i onda su prihvaćeni kao samorazumljivi te se nadalje ne preispituju u svjetlu potreba onih zbog kojih su, navodno, oblikovani. Iz toga proizlazi, kao prvo, da su te hijerarhijske strukture i institucije izgubile kontakt s „bazom", radi koje, barem deklarativno, postoje, te kao drugo, da one same definiraju i same rješavaju probleme, dok problemi ustvari nastaju i ostaju neriješeni na onim razinama koje te strukture i institucije, u skladu s vlastitom „logikom", ne mogu niti uočiti u njihovoj dinamičnoj egzistenciji. Ovaj jaz između okamenjenih struktura i institucija te žive „materije", koju čine pojedinci i ljudske zajednice, rezultira onim što stoji u samoj srži hijerarhijske ideje i prakse, a to je – *nejednakost* ili *neravnopravnost*, odnosno koncept po kojem osvajanje vlasti, tj. pozicije moći, od strane jedne osobe ili grupe ljudi, u bilo kojem kontekstu, omogućuje toj osobi ili grupi ljudi da održava postojeća ili definira nova osnovna načela i konkretne smjernice za život razvlaštene, tj. obesnažene većine ljudi, te da to provodi u praksi.

Tom (hijerarhijskom) pristupu „odozgo" suprotstavlja se (anarhijski) pristup „odozdo". Ako neka „hijerarhija" uopće mora postojati (a ovdje je bolje govoriti o određenoj *strukturi* nego o „hijerarhiji"), onda ona mora biti potvrđena i stalno potvrđivana u „bazi", odnosno u živim komunikativnim i aktivnim zajednicama ljudi. Anarhijski pristup, kao anti-hijerarhijski, stavlja stoga naglasak na *sadržaj*, odnosno na pojedince i one kolektivitete koji se uvijek sastoje od pojedinaca i u kojima se pojedinci ne gube iz vida, a ne na *formu*, tj. na institucije i birokraciju, koje se „popunjava" izabranom manjinom pojedinaca kako bi oni vladali nad većinom. Anarhijski pristup stoga naglašava jednakost, a ne elitizam; kriticizam, a ne konformizam; odgovornost, a ne moć; solidarnost, a ne „opći interes"

kako ga trenutno definiraju institucionalni autoriteti. Time se zalaže za oblikovanje institucija samo do one razine do koje pojedinci (i kolektiviteti u kojima su pojedinci uvijek vidljivi) trebaju te institucije i mogu sudjelovati u njima, odnosno biti aktivni faktori i utjecati na njih. Iako je anarhijska ideja individualistička, taj individualistički stav nije „atomistički", nego podrazumijeva različite (i fleksibilne) modele organizacije međuljudskih odnosa. Hijerarhijskom pogledu na organizaciju ovdje se suprotstavlja drugačiji oblik organizacije: koncept *mreže*, dakle, horizontalnost, a ne vertikalnost. Njegovo zaživljavanje može se, pak, omogućiti jedino ako se stavi naglasak na dva pojma koja bi se inače moglo staviti u središte jedne etike primjerene anarhijskom pristupu, a to su: *odgovornost* (kao koncept koji tendira od pojedinačnog k općem) i *solidarnost* (kao koncept koji tendira od općeg k pojedinačnom). Ukratko, ovdje se promovira *odgovorni individualizam* ili, drugačije rečeno, *solidarni kolektivizam*.

No pitanje koje se, s obzirom na anarhijsku ideju, postavlja glasi: je li (i kako je) moguć život bez vlasti, tj. anarhija kao *bezvlađe* (ali ne kao kaotično „bezvlašće"); kako je moguć život bez vlasti čovjeka nad čovjekom, bez izvršavanja moći jednoga čovjeka nad drugim, bez „samorazumljivog" postojanja diskriminatorne hijerarhije koja je vječna i nezamjenjiva, dok su ljudi prolazni i zamjenjivi? Postavljajući takvo pitanje, postavljamo ne samo političko, nego i antropološko pitanje, pitanje o bîti čovjeka. Naime, je li čovjek, kao biće koje je u svojoj biti slobodno, sposoban za život u slobodi, u smislu reflektirane slobode, slobode koja je ujedno i uvjet i rezultat slobodne volje, koja je „kontrolirana" moralnim zakonom, a ne represivnim državnim ili nekim sličnim aparatom? Ako čovjek *jest* (tj. *već* jest) sposoban za to – kakav je to sistem koji ga sputava da i društveno ostvari svoju slobodu? Ako, pak, *nije* (tj. *još* nije) sposoban za to – kakve pretpostavke treba ostvariti da bi bio sposoban živjeti u svijetu bez represije, koja je nužna posljedica hijerarhijski definiranih međuljudskih, društvenih odnosa?

Religija

Vjerojatno nema ni jedne religije koja ne bi u središte svoga *creda* stavila *ljudsku slobodu* kao što to, s druge strane, čini i anarhizam. Doduše, postoje u raznim religijama različita shvaćanja slobode i različita određenja odnosa između ljudske slobode i metafizičke

instancije koju se pritom postulira, tj. Boga ili bogova. Osim toga, svaka religija, implicitno ili eksplicitno, razlikuje slobodu u metafizičkom i u etičko-socijalno-političkom smislu, ali ih također nastoji povezati, tako da bi se s velikom sigurnošću moglo ustvrditi, barem u slučaju monoteističkih abrahamskih religija, da ideja slobode spada u jezgru religije i religioznosti: prirodno dana (i „bogomdana") ljudska sloboda – povezana s predodžbom dostojanstva čovjeka, odnosno samosvrhovitošću, inherentnom vrijednošću i nalaganjem poštovanja ljudskog života – implicira imperativ življenja u horizontu slobode, dakle, realizacije te slobode, što može značiti slobodnost kao zadržavanje slobode ili, pak, oslobođenje. No s bitnim dodatkom: sloboda se, u religioznom smislu, uvijek shvaća kao sloboda pod vidom određenog zakona – božanskog, a ujedno i moralnog.

Je li (i na koji način) anarhističko shvaćanje slobode, koje je naglašeno ne-metafizičko ili čak anti-metafizičko, spojivo s metafizičkim hijerarhijama svojstvenima svim religijama, na temelju kojih se, uglavnom, u praksi obrazuju i svjetovne, „državolike" hijerarhije? Drugim riječima, može li se religiozno shvaćanje slobode pomiriti s anarhističkim shvaćanjem slobode čovjeka, koje je upečatljivo izraženo u glasovitom anarhističkom sloganu „Ni Dieu ni maître", (ne trebamo) *ni Boga, ni gospodara*?

Da bismo se približili tom problemu, odnosno da bismo odmjerili odnos između religije (ili religijâ), s jedne strane, te revolucionarnih socijalno-političkih pogleda, ideja, ideologija, teorija i praksi (kao što je anarhizam), s druge strane – važno je razlikovati tri pojma: *vjera*, *religija* i *crkva*.[5] Naime, kako među ateistima, tako i među teistima, ta se tri pojma često ne razlikuje i brka ih se, pa iz toga proizlaze različiti problemi, počevši s problemom nerazumijevanja onoga što je zapravo na stvari.[6]

5 Pojam „crkva" ovdje koristimo u dvostrukom smislu *religijske zajednice* i *religijske institucije*, tako da se ne odnosi samo na kršćanstvo, nego i na druge religije kao što je islam.

6 O tome je autor ovog priloga ekstenzivnije pisao u članku „Oslobođenje i sloboda" u već spomenutoj knjizi (H. Jurić, *Iskušenja humanizma*), te se na to oslanja u narednim paragrafima ovog rada.

Vjeru se može definirati kao osobno, subjektivno i uglavnom intuitivno (ni racionalno, ni iracionalno – i racionalno, i iracionalno) prihvaćanje određenih činjenica koje pojedinac uzima kao pouzdane i važne orijentire u spoznavanju sebe i svijeta te u svome djelovanju u svijetu, a implicira manje ili više eksplicitno javno očitovanje uvjerenja te manje ili više eksplicitno javno zagovaranje određenih stavova. *Religija* je (kako sugerira latinski pojam „religio", povezanost ili ponovno povezivanje) sistematizirano vjerovanje, tj. sustav vjerovanjâ, koji je zajednički određenoj grupi ljudi te u skladu s time ima svoje dogme i rituale, odnosno obvezujuću ulogu u teorijskom i praktičkom pogledu. *Crkva* (u značenju grčkoga „ekklesia", skupština), ako se ne misli tek na zgradu koja je namijenjena bogoslužju, izvorno znači skup ili zajednicu ili organizaciju vjerujućih koji prihvaćaju određenu religiju, a uobičajeno znači instituciju koja organizira vjerski život pod vidom određene religije te ima svoja pravila, mjerodavne dokumente, strukturu, hijerarhiju, operabilne mehanizme, materijalna dobra itd., u svrhu skrbi o vjerujućima/religioznima ili, drugačije rečeno, podvrgavanja vjerujućih/religioznih svojoj transpersonalnoj moći.

Struktura ovog tročlanog sklopa i način njegova funkcioniranja isti su, smatramo, i tamo gdje je kao *nadinstancija* postuliran „bog" (u singularu ili pluralu, s malim ili velikim početnim slovom) i tamo gdje je vjera vezana uz drugačiju, „ne-božansku", ali ipak transcendentnu instanciju (regulativnu ideju ili ideal), jer u obama slučajevima na djelu je obuhvatna i orijentacijski bitna predodžba drugačijeg i boljeg (ako ne i savršenog) svijeta, bez obzira na različita prostorno-vremenska predodžbena uobličenja u smislu historijskog/transhistorijskog, ovosjetovnog/onosvjetovnog, prirodnog/natprirodnog i tome slično. Ako to nije pretjerano proširenje pojmova vjere, religije i crkve, onda bi se moglo ustvrditi da je vjersko-religijsko-crkvena struktura ista, primjerice, i u islamu i u anarhizmu, u objema tim *religijama*. A u oba slučaja, istinske *vjere* može biti bez *religije* i *crkve*, ali *religije* i *crkve* ne može biti bez istinske *vjere*.[7]

7 U svom leksikonskom članku o *vjeri*, Željko Pavić kaže da je vjera „prije svake vjeroispovijesti i svake religije – upravo ono što ih tek omogućuje kao takve" te da „za razliku od vjeroispovijesti i religije, koje su izričite redukcije individualno-vjerskoga sadržaja na institucionalno-dogmatski okvir, vjera u svojem individualno-egzistencijalnom izvršenju nadmašuje svaki dogmatski okvir i bezuvjetno se predaje drugomu kao uputi za ozbiljenje vlastite egzistencije". – Usp. Že. Pa. [Željko Pavić], „Vjera", u: Stipe Kutleša (gl. ur.), *Filozofski leksikon*, Zagreb:

To nam je važno naglasiti kako bismo postavili sljedeće pitanje u ovoj raspravi te dali odgovor koji smjera približavanju naizgled nespojivih i oprečnih shvaćanja i vjerovanja anarhizma i islama.

Anarhizam i religija

Zašto bi uopće trebalo tragati za srodnostima anarhizma i religije, uključujući islam, te ih nastojati približiti? Zato što živimo u dobu dubokih i trenutno nerješivih kriza koje su, s obzirom na kompleksnost suvremenog svijeta, možda dublje nego ikad u ljudskoj povijesti.

U tom kriznom kolopletu uočavamo i jednu krizu koju čak smatramo temeljnom, a to je *kriza povjerenja*. Pritom mislimo i na elementarno, svakodnevno povjerenje među ljudima, i na povjerenje u ono što ljude milom ili silom drži na okupu (razne forme ljudskog zajedništva, od obitelji i porodice, preko susjedskih, radnih i drugih kolektiva, do društva i države te njihovih institucija), i na povjerenje u ideje koje ljudski život čine smislenim, a mogu imati i faktičan utjecaj na živote pojedinaca, međuljudske odnose i različite zajednice. Budući da je, barem u hrvatskom, bosanskom i srodnim jezicima, *povjerenje* usko povezano s *vjerom*, *kriza povjerenja* ujedno se može smatrati i *krizom vjere:* nikome se ne vjeruje, ni u što se ne vjeruje, nema ničega što natkriljuje i što bi moglo okupljati atomizirane pojedince, izložene međusobnoj kompeticiji i uništavanju, što se danas, na banalizirani sociodarvinistički način, predstavlja kao preduvjet dobrobiti, pa i opstanka pojedinaca. Ta se tvrdnja o „općoj nevjeri" čini promašenom naočigled „renesanse religije" u mnogim krajevima svijeta, pa i kod nas (bujanje religijskih pokreta, prisutnost religije u javnoj sferi ili čak prezasićenost javne sfere religijskim fenomenima i diskursima, te stapanje religijskih, političkih i ekonomskih centara moći), ali nerijetko se radi tek o supstitutima istinske vjere i religioznosti, koji su usklađeni s vladajućim ekonomsko-političkim sistemom i njegovim agendama, odnosno o površnom i ritualističkom, bilo oportunističkom ili manipulativnom instrumentaliziranju vjere i religije u dnevnopolitičke i ekonomske svrhe.

Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 2019., str. 1228.

Čini se da je istinska vjera danas rijetkost ili, drugačije govoreći, ona ne prožima (u supstancijalnom smislu) ljudske zajednice, pa ni čovječanstvo u cjelini. Današnji je svijet u najvećoj mjeri obilježen apatijom, rezigniranošću i indiferentnošću spram svijeta ili, bolje rečeno, spram svega onoga što transcendira postojeću konjunkturu svijeta i društva, spram onoga što zahtijeva nelako mišljenje u perspektivi i daleke horizonte te što nije vezano uz neposredno, instrumentalno i utilitarno odnošenje sa svijetom. Takvim raščaranim i naizgled raspršenim, decentriranim svijetom vladaju, pak, određene moćne *instancije*. A za *nadinstanciju* – zvali je mi „Bogom" ili „Čovjekom" – u takvome svijetu više nema mjesta, osim ako se ne radi o nekom njezinu surogatu.

Posljedice toga ne tiču se samo manjkavosti ili nepostojanja određenih oblika organiziranja ljudi u svrhu provođenja određenih promjena na svjetskopovijesnom i društveno-političkom planu, nego se tiču i egzistencije svakog pojedinog čovjeka. Ako se nemušto žalimo na uvjete svoga života i želimo ih promijeniti, ali ne znamo kako i, također, ne znamo s kime, jer nemamo sumišljenika, suradnika i suboraca, trebamo se zapitati imamo li (uopće ili u dostatnoj mjeri) „vjeru" koja bi nam, ako je očitujemo i svjedočimo, priskrbila suvjernike s kojima bismo „bottom-up", a ne „top-down", gradili jednu „religiju" i jednu „crkvu", dovoljno snažnu da izvrši željene promjene u pravcu ozbiljenja određenog ideala, a prethodno provela radikalnu kritiku globalno vladajućeg ekonomsko-političkog sistema i njegove ideologije, koji potkopavaju same temelje humanizma i ljudske slobode.

To je, vjerujemo, točka u kojoj se mogu susresti *religija* i *revolucija*.

Jedan primjer za to može biti takozvana „teologija oslobođenja", teologijski, pastoralni i socijalni pokret koji se formirao, ponajviše u okvirima kršćanstva i ponajprije u prostoru Latinske Amerike, od šezdesetih godina dvadesetog stoljeća nadalje, povezujući svoju osobitu, ovosvjetovno orijentiranu i socijalno angažiranu interpretaciju kršćanske poruke s (marksističkom) kritikom društva, društvenih struktura i odnosa te pozivom na radikalne promjene, odnosno revolucionarnu preobrazbu svijeta. Sažetak *teologije oslobođenja* može predstavljati odlomak iz istoimenog djela pionira tog pokreta, peruanskog teologa Gustava Gutiérreza, gdje on razjašnjava ono na što misli kada govori o *oslobođenju*:

„Prvo, postoji oslobođenje od društvenih stanja potlačenosti i marginalizacije koje mnoge (a na ovaj ili onaj način uistinu sve) prisiljava živjeti u uvjetima koji su oprečni Božjoj volji glede njihova života. No nije dovoljno da se oslobodimo od tlačiteljskih društveno-gospodarskih struktura; potreban je također i osobni preobražaj po kojemu, suočeni sa svakom vrstom ropstva, živimo s dubokom unutrašnjom slobodom, a to je druga dimenzija ili razina oslobođenja. I konačno, postoji oslobođenje od grijeha, koje napada najdublje korijene svakog ropstva; jer grijeh je raskidanje prijateljstva s Bogom i drugim ljudskim bićima, pa se stoga i ne može drugačije iskorijeniti osim po nezasluženoj otkupiteljskoj Gospodinovoj ljubavi koju primamo vjerom, a u zajedništvu s drugima.“[8]

Ukratko, Gutiérrez govori o tri razine ili dimenzije oslobođenja, koje bismo mogli nazvati: *političkim* (ili, šire, ekonomsko-političko-socijalnim) oslobođenjem, gdje oslobođenje znači „težnju potlačenih društvenih klasa i naroda i naglašava konfliktni vid ekonomskog društvenog i političkog procesa koji ih suprotstavlja tlačiteljskim klasama i bogatim narodima“; *etičkim* (ili, šire, antropološko-moralno-etičko-kulturnim) oslobođenjem, gdje oslobođenje znači „zahtjev za procvatom svih dimenzija čovjeka koji se stvara tijekom cijeloga života i tijekom cijele povijesti“ i gdje „postupno osvajanje stvarne i stvaralačke slobode vodi k stalnoj kulturnoj revoluciji, k izgradnji novog čovjeka i kvalitativno drukčijeg društva“; te *religioznim* (ili, šire, transcendentno-religioznim) oslobođenjem, gdje se „oslobađa čovjeka od grijeha koji je glavni korijen svih raskida prijateljstva i svake nepravde i tlačenja“, te se „autentično oslobađa čovjeka“ i omogućuje mu se da živi „u zajedništvu koje je temelj svakog bratstva među ljudima“.[9]

Drugi (i eksplicitno anarhistički) primjer može biti takozvani „kršćanski anarhizam“, u potezu od Lava Tolstoja[10] do nekih suvremenih autora,[11] čiju pregnantnu formulaciju pronalazimo u

8 Gustavo Gutiérrez, *Teologija oslobođenja: povijest, politika, spasenje*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989., str. XLVII.

9 Usp. ibid., str. 45–46.

10 Usp. npr. Leo Tolstoï, „Church and State“, u: Leo Tolstoï, *Church and State, and Other Essays*, Boston: Benjamin R. Tucker, 1891., str. 5–32.

11 Usp. npr. Alexandre Christoyannopoulos, *Christian Anarchism: A Political Com-*

nevelikoj, ali utjecajnoj knjizi *Anarhija i kršćanstvo* francuskoga mislitelja Jacquesa Ellula.[12] Ne zatvarajući oči pred očiglednim napetostima, pa i historijskim sukobima između anarhizma, s jedne, te kršćanstva i religije uopće, s druge strane, Ellul pokušava i uspijeva pokazati da je njihova „nepomirljivost" u velikoj mjeri rezultat nepoznavanja kako anarhizma, tako i kršćanstva i religije. Usuprot tome, on raspliće čvorove nerazumijevanja te se, u pogledu kršćanstva, ne oslanja ni na dogme kršćanskih crkava, ni na „mainstream" kršćanske teologije, nego se vraća samim biblijskim tekstovima kao osnovici kršćanske vjere i religije te ih suočava s „vjerom" i „religijom" anarhizma, pronalazeći s obje strane istu suštinu, a to je *sloboda*. Anarhizam je nesumnjivo jedan povijesno emfatičan zagovor slobode, ali to je, prema Ellulu, i kršćanstvo. Specifične religiozno-kršćanske dužnosti i obaveze nisu nadređene ideji slobode, nego proizlaze iz poziva na oslobođenje i zagovora slobode. Štoviše, taj poziv i taj zagovor impliciraju – kako Ellul uvjerljivo pokazuje – i neka socijalno-politička stajališta koja su vrlo bliska anarhističkim.

Ako se sada ponovno vratimo onom anarhističkom sloganu „Ni Boga, ni gospodara", on bi u jednoj religiozno-anarhističkoj interpretaciji mogao glasiti: *ne trebamo nikakva gospodara osim Boga*, ali zacijelo ne „gospodara" u vidu nekog Boga-tiranina čiji će ekskluzivni glasnogovornici biti neki zemaljski tirani. To znači da ljudima u formiranju zajednica, zajedničkom životu i njegovoj organizaciji nije potrebna nikakva *vlast* kao instancija moći otuđena od pojedinaca i zajednica, nego samo određeno jamstvo smislenosti života i suživota, koju se može pronaći u ideji Boga i s njome povezanoj vjeri, religiji i religijskoj zajednici, što ne zastaje na „metafizičkim granicama", nego ima i socijalno-političku važnost: božanska *pan-arhija* kao socijalno-politička *an-arhija*.

Da li ono što smo o mogućnosti plodotvornog odnošenja religije i anarhizma prethodno skicirali na podlozi kršćanstva vrijedi i za islam? Sadrži li islam anarhizmu srodno shvaćanje slobode i ima li stoga ikakav socijalno-emancipacijski potencijal koji bi ga približio anarhizmu? Postoje li, dakle, neke dodirne točke između islama i anarhizma? Naposljetku, je li moguć neki „islamski anarhizam"?

---

mentary on the Gospel, Exeter, Charlottesville: Imprint Academic, 2011.

12 Jacques Ellul, *Anarhija i kršćanstvo*, Zagreb: DAF, 2011.

Islamski je anarhizam ne samo moguć, nego i postoji. No na čemu bi se on uopće zasnivao? Prije nego što uputimo na nekoliko autora koji zagovaraju *islamski anarhizam*, reći ćemo da bi se on mogao zasnivati, slično kao i kod naznačenog kršćanskog anarhizma, prije svega na određenoj antropologiji i etici u kojoj su polazište *sloboda* i *dostojanstvo* čovjeka, što se, dakako, tiče i socijalno-političkih, građanskih sloboda, ali je njen temelj „drugdje" – ne u formama ljudski proizvedene moći i njezina prakticiranja (gdje stalno prijeti opasnost oneslobođenja, tj. diskriminiranja, potlačivanja i opipljivog nasilja), nego u određenom metafizičkom, transcendentnom razlogu, s obzirom na što imperativ osobnog ljudskog života i uređenja međuljudskih odnosa jest određeni ovosvjetovni „pogled u vječnost" i „pogled iz vječnosti" na ovosvjetovnost, a time i određena skepsa spram ljudski stvorenih, institucionaliziranih, autoritarnih i opresivnih formi međuljudskih odnosa kao što je država.

Islam, ako dobro razumijemo njegovu temeljnu poruku i zahtjeve, naglašava nad-državni i nad-nacionalni karakter vjere i religije. Država i nacija (a time, konzekventno, i moderna zapadnjačka forma „nacionalne države") krajnje su efemerne spram onoga što islam propovijeda i zapovijeda. Islamsko-anarhistički orijentiranim autorima to predstavlja prilično čvrstu osnovicu za raspirivanje sumnje u koncepte države i nacije te za oblikovanje anti-državnih i anti-nacionalističkih (i anti-rasističkih i svakih drugih isključivih, a pogotovo šovinističkih) stavova u duhu islama, što je kršćansko-anarhistički orijentiranim autorima mnogo teže činiti zbog brojnih primjera „obogotvorenja" države u kršćanskoj teologiji i filozofiji te još brojnijih primjera sprege krivotvorene kršćanske ideje s ovim ili onim nacionalizmom. Naravno, ni islamska povijest i sadašnjost nisu lišene krivotvorenja ideje „inkluzivnog humanističkog univerzalizma s božanskom garancijom". Spoj islama i nacionalizma (arapskog, iranskog, turskog, bošnjačkog ili nekog drugog) bio bi zapravo protuislamski, a ideje i tvorevine poput „Islamske države" također bi bile protuislamske, barem u perspektivi anarhistički nadahnutih muslimana.[13]

13 Iako se ne tiče „islamskog anarhizma", u ovom je aspektu korisna knjiga: Raymond William Baker, *One Islam, Many Muslim Worlds: Spirituality, Identity, and Resistance across Islamic Lands*, New York: Oxford University Press, 2015.

Vjera u Boga ili Allaha, s njegovih devedeset devet ili više imena, u etičkom smislu znači vjeru u ljudsko zajedništvo pod vidom transcendentne, savjetodavne i „smislodavne" nadinstancije koju se – bilo pukim vjerovanjem ili vjerujućom imaginacijom, a posredovanjem Objave i uz asistenciju tradicije – uzima kao vrhovno mjerilo ovosvjetovnih stvari, iz čega se onda kontinuiranom, produbljenom i proširenom refleksijom mogu izvoditi i socijalno-politički zaključci (gdje bi, kako neki autori ističu, pojam „idžtihad" bio posebno važan[14]). Ali iznad, ispod, iza i pored te nadinstancije nema ničega što bi se uzimalo kao vrhovno i vrhunaravno. Islamska bi reformulacija onog anarhističkog slogana „Ni Boga, ni gospodara" mogla glasiti: *ne trebamo nikakva gospodara osim Allaha*. Određena socijalna organizacija na osnovama islama za muslimanskog je vjernika poželjna i to je nešto što zastupaju i artikuliraju neki „islamski anarhisti", ali ona ne bi nužno trebala biti državnog, a još manje kapitalističkog tipa, kao što ne bi bila isključiva spram ne-muslimana u onim zajednicama u kojima muslimani sačinjavaju većinu.

Međutim, prethodne natuknice ne bi trebalo uzeti kao pouzdan prikaz „islamskog anarhizma", jer se pod sintagmom „islamskog anarhizma" kriju različite, međusobno neusklađene, a ponekad i suprotstavljene vizije odnosa islama i anarhizma, od otkrivanja, analiziranja i interpretiranja povijesnih primjera „anarhoidnih" islamskih mislitelja i družbi, preko destiliranja „anarhijske srži" iz nekih islamu inherentnih koncepata, do aktivistički nastrojenog ukazivanja na subverzivni potencijal islama u trenutnim globalnim socijalno-ekonomsko-političkim okolnostima – takoreći, od drevnog sufizma do recentnog neoliberalizma. U temeljitom razmatranju „islamskog anarhizma" (koje ovdje, nažalost, ne možemo ponuditi) svakako bismo se morali osvrnuti na radove kontroverznog mislitelja Petera Lamborna Wilsona (poznatog i pod pseudonimom Hakim Bey), kojega se može smatrati klasikom „islamskog anarhizma",[15] te na

14 Za pojam „idžtihad" usp. npr. Muneer Goolam Fareed, „Ijtihad", u: Richard C. Martin (ur.), *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, New York: Macmillan Reference USA, 2004., str. 344–345.

15 Usp. npr. Peter Lamborn Wilson, *Sacred Drift: Essays on the Margins of Islam*, San Francisco: City Lights Books, 1993.; Peter Lamborn Wilson, *Pirate Utopias: Moorish Corsairs & European Renegadoes*, New York: Autonomedia, 1995.; Peter Lamborn Wilson, *Spiritual Destinations of an Anarchist*, Berkeley, New York: Ardent Press, Autonomedia, 2015.

radove mlađega teoretičara Mohameda Abdoua (koji je objavljivao i pod pseudonimom Mohamed Jean Veneuse), a osobito njegovu knjigu *Islam i anarhizam* iz 2022. godine.[16] Mnoštvo drugih zanimljivih, korisnih i važnih priloga nećemo ni spomenuti, ali ćemo ovaj započeti i nedovršeni prikaz pokušati sažeti naslovom jednog nezaobilaznog članka, jer već sam njegov naslov govori mnogo o jednadžbi s jednom nepoznanicom: „islam + anarhizam = x". Naime, Anthony T. Fiscella svoj članak, u zborniku *Religiozni anarhizam: nove perspektive* iz 2009. godine, naslovljava „Imaginiranje islamskog anarhizma: zaorano je novo polje istraživanja".[17] Upravo tako: polje je zaorano, nemalo je toga zasijano, nešto je od toga niknulo, moguće je da će biti nekih plodova.

U svakom slučaju, islamsko-anarhistički prijedlozi, ako to treba posebno isticati, ne teže tome da prikažu islam kao da je on u svojoj srži „anarhistički", jer to bi bila pretjerana, suviše „nategnuta" i, s obzirom na golemu i unutar sebe (dijakronijski i sinkronijski) neizmjerno raznoliku činjenicu islama, neutemeljena i neopravdana tvrdnja i težnja, jednako kao i u slučaju kršćanstva. Taj je prijedlog skromniji, ali je i dalje vrlo izazovan, a spomenuti Mohamed Abdou dobro ga artikulira u uvodu knjige *Islam i anarhizam* kad kaže da je kao anarhist i kao musliman „svjedočio teškim vremenima koja su rezultat ekstremnih podjela koje postoje između ova dva identiteta i ove dvije zajednice"[18] te da se stoga zalaže za „islamski anarhizam" ili „anarhistički islam" (što on uglavnom naziva „anarca-islam" ili „Anarcha-Islām") koji „remeti dva općeprihvaćena uvjerenja: prvo, da je islam nužno autoritaran i kapitalistički; drugo, da je anarhizam nužno antireligiozan i protuduhovan".[19] Pretpostavka toga je obostrana otvorenost i bezpredrasudnost, a Abdou vjeruje da ima osnove za takvo nešto, pa svoje „anarhističko-islamističke" misli, kako u navedenoj knjizi, tako i u drugim radovima, upućuje

16 Mohamed Abdou, *Islam and Anarchism: Relationships and Resonances*, London: Pluto Pres, 2022.

17 Anthony T. Fiscella, „Imagining an Islamic Anarchism: A New Field of Study Is Ploughed", u: Alexandre J. M. E. Christoyannopoulos (ur.), *Religious Anarchism: New Perspectives*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009., str. 280–317.

18 M. Abdou, *Islam and Anarchism*, str. vii.

19 Ibid., str. vii–viii.

„otvorenim (ne-esencijalističkim i ne-dogmatskim) muslimanima i anarhistima kako bi bolje razumjeli jedni druge te na taj način učinkovitije surađivali u kontekstu novih (antiimperijalističkih i antikapitalističkih) društvenih pokreta“.[20]

Premda se Abdou ne referira na Jacquesa Ellula, u paralelnom čitanju ove dvojice autora upada u oči podudarnost Ellulova i Abdouova stava, jer Ellul jasno daje do znanja da nikoga ne želi ni u što uvjeravati (ni kršćane da postanu anarhisti, ni anarhiste da postanu kršćani), nego skromno, ali u pogledu konačnih ciljeva ipak zahtjevno, kaže:

„Htio bih samo ustvrditi da postoji opća tendencija koja je zajednička i posve jasna, i koja podrazumijeva da vodimo istu bitku i u istim okvirima. Bez ikakva brkanja, ikakva zavaravanja. [...] Trebamo biti načisto s obzirom na ono što nas zbližava i što nas razdvaja.“[21]

Ovdje se neće razmatrati jesu li islam, njegovi tumači i njegovi vjernici spremni za takav izazov, a prethodno i za (auto)kritičko propitivanje islama općenito (bez obzira na „izazov anarhizma“) – što, naravno, ne mora voditi relativiziranju i oslabljivanju onoga što muslimani smatraju „neupitnim“ i „nedodirljivim“ – ali to može biti poticaj za razmišljanje, prvenstveno onima kojima je i sâmo dovođenje u vezu *islama* i *anarhizma* kuriozitet.

Literatura:

1. Abdou, Mohamed, *Anarca-Islam* [magistarski rad], Kingston, Ontario: Queen’s University, 2009

2. Abdou, Mohamed, *Islam and Anarchism: Relationships and Resonances*, London: Pluto Pres, 2022.

3. Ellul, Jacques, *Anarhija i kršćanstvo*, Zagreb: DAF, 2011.

20 Mohamed Abdou, *Anarca-Islam* [magistarski rad], Kingston, Ontario: Queen’s University, 2009., str. ii.

21 J. Ellul, *Anarhija i kršćanstvo*, str. 141–142. – Usput, bilo bi interesantno istražiti te s Abdouovim i inim islamsko-anarhističkim gledištima usporediti Ellulovu knjigu o odnosu židovstva i kršćanstva s islamom, ali u taj odvojak rasprave ovdje ne možemo ulaziti (usp. Jacques Ellul, *Islam i judeokršćanstvo*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2007.).

4. Fiscella, Anthony T., „Imagining an Islamic Anarchism: A New Field of Study Is Ploughed“, u: Alexandre J. M. E. Christoyannopoulos (ur.), *Religious Anarchism: New Perspectives*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009., str. 280–317.

5. Gutiérrez, Gustavo, *Teologija oslobođenja: povijest, politika, spasenje*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989.

6. Jurić, Hrvoje, *Iskušenja humanizma: drugo, dopunjeno izdanje* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2023.

7. Kropotkin, Peter, *The Conquest of Bread and Other Writings*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

8. Proudhon, Pierre-Joseph , *What Is Property?*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

9. Tolstoï, Leo, *Church and State, and Other Essays*, Boston: Benjamin R. Tucker, 1891.